

замало для відновлення організму матері та збереження здоров'я дитини. Саме тому Організація, щоб переконати Генеральну дирекцію тютюнової монополії збільшити післяпологові відпустки, наводило, як приклад, Німеччину, де така відпустка тривала 6 тижнів, а в Швейцарії додавалися ще 2 тижні перед пологами. На окремих фабриках були випадки, коли жінкам, які отримували післяпологову відпустку, відмовляли в щорічній відпустці. Тому Організація виступала з вимогою ліквідації такої норми. При цьому наголошувалося, що пологова відпустка потрібна для здоров'я дитини, а щорічна відпустка повинна покращити здоров'я матері, тому одне з іншим не має нічого спільного [15, 8]. Проте, через мізерність оплати пологових відпусток, працівниці їх повністю не використовували, поспішаючи повернутися до роботи. Так, робітниці фабрики Відень-Оттакрінг отримувала допомогу на час хвороби чи пологової відпустки в сумі 9,8 корон на тиждень, тоді як її тижнева зарплатня становила в середньому 16–20 корон. Такий стан справ тривав, поки на рівні держави не був прийнятий закон, згідно з яким післяпологова відпустка тривала 6 тижнів, а її оплата мала становити 90 % від заробітку [15, 8].

Працюючі жінки змушені були віддавали своїх дітей на цілий день під опіку власних батьків або ж чужих осіб, зазвичай старших жінок. Через це дитячий організм уже в перші дні життя залишався і без материнської опіки, і без такого вкрай необхідного материнського молока. В приватних будинках, за відсутності будь яких умов, в одній кімнаті назбирувалося 10–20 дітей. Це, а також антисанітарія, різноманітні захворювання, що передавалися від дитини до дитини, призводили до їхньої високої смертності. На шпальтах газети «RFT» вміщено погляд лікаря на цю ситуацію: «Бачимо, що рік-річно умирають десятки тисяч немовлят, де одинокою причиною смерти є якраз брак опіки і відповідної поживи. “Жінки робітників родять для цвинтарів” – се не пересада, але страшна правда. Но тут не так ходить о смерть саму, як о еще страшнішу дегенерацію» [16, 7]. Вирішення цієї проблеми робітниці бачили у створенні при тютюнових фабриках т. зв. домів для немовлят, де працююча матір могла б сама навідуватися до дитини і годувати її.

Однак 1909 р. лише на двох тютюнових фабриках Австро-Угорщини існували т. зв. «захоронки» для немовлят. У частині населених пунктів, де були тютюнові фабрики, існували спеціальні заклади («городини» або «доми»), що приймали дітей, яким виповнилося 2 роки, але переважно від 4-х. Цим закладам Генеральна дирекція виділяла субвенції за виховання дітей працівників тютюнових фабрик. Батьки, зі свого боку, оплачували лише частину суми, що складала від 5 сотиків – до 1 кор. 20 гел. тижнево. Однак часто в таких закладах дітям не приділяли достатньої уваги: «Однак там дитий не виховує ся, тільки мучить ся, і таке виховане буком коштує родичів нераз дуже дорого» [17, 8]. У 1911 р. вже на 3 фабриках (з 30) існували ясла для немовлят [18, 6], що, звісно, не вирішувало проблеми. Також серед вагомих досягнень цього року можна назвати появу на фабриках лікарів-жінок [18, 6].

Отже, на початку ХХ ст. працівники тютюнової промисловості, серед яких майже 80 % становили жінки, об'єднавшись у Фахову організацію тютюнових робітників і робітниць в Австрії, почали ставити перед керівництвом монополії питання, які вимагали нагального вирішення: збільшення заробітної платні, скорочення тривалості робочого часу, надання щорічних оплачуваних відпусток, відпусток з догляду за дітьми, введення посад жінок-лікарів, боротьба з професійними

захворюваннями, створення при фабриках ясел, дитсадочків, кухонь і лазень, подолання дискримінації в оплаті праці тощо. Результати цієї боротьби відображені й на сторінках професійної газети «Robotnik w fabrykach tytoniu».

1. Liczba pracowników i produkcya Monopolu tytoniowego w roku 1910 // Robotnik w fabrykach tytoniu (dalei – RFT). – 1912. – № 1.
2. Робітник в фабриках тютюну: Dodatek do «Robotnika w fabrykach tytoniu» (dalei – Dodatek). – 1910. – № 9.
3. Rozwój stosunków pracy i placu w austriackich fabrykach tytoniu // RFT. – 1914. – № 5.
4. Wobec roku nowego // RFT. – 1910. – № 1.
5. Sprawozdanie Zarządu Centralnego za rok 1908 // RFT. – 1909. – № 4.
6. Dlaczego kobiety są chętniej do roboty przyjmowane? // RFT. – 1909. – № 2.
7. Sprawy płatni i pracy // Dodatek. – 1909. – № 4.
8. Ochrona pracy w fabrykach tytoniu // RFT. – 1913. – № 7.
9. Фрайндліх Е. Дома для тютюнових робітниць хорих на сухоту // Dodatek. – 1913. – № 1.
10. Пятьдесят одна година тижневої праці з вільним пополуднем в суботу в фабриках тютюну // Dodatek. – 1914. – № 3.
11. Z Galicyi // RFT. – 1909. – № 2.
12. Відносини праці і платні по фабриках тютюну в Галичині // Dodatek. – 1910. – № 9.
13. RFT. – 1909. – № 3.
14. Stosunki zarobkowe i warunki pracy w fabrykach tytoniu w Galicyi // RFT. – 1910. – № 8.
15. Dodatek. – 1909. – № 3.
16. Жадання тютюнових робітників // Dodatek. – 1910. – № 1.
17. Як живуть тютюнові робітники? // Dodatek. – 1910. – № 1.
18. Przedłożenie robotników tytoniowych do Generalnej Dyrekcji // RFT. – 1911. – № 6.

Тymets I.V. Female labour in the Galicia tobacco plants at the late 19th – the early 20th (from the newspaper «Robotnik w fabrykach tytoniu»). In the article has been analyzed the information from the newspaper «Robotnik w fabrykach tytoniu» about the women's labour conditions on the Galicia tobacco plants, their struggle for social rights.
Key words: women workers, salary, leave, working hours, hazardous working conditions

Л. М. Овчаренко

УСПАДКУВАННЯ ГОНЧАРСЬКИХ ЗНАТЬ У ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Досліджено успадкування гончарських знань у підросійській Україні, участь родини в виробництві, окремі аспекти сімейного навчання, роль спадковості у продовженні заняття промислом, деякі ознаки кризи гончарного промислу.

Ключові слова: гончарство, гончар, діти кустарів, сімейне навчання, успадкування гончарських знань

Найповніше питання успадкування гончарських професійних знань висвітлив у наукових працях керамолог О. Пошивайло, який розглянув цей процес на прикладі Лівобережної України [1; 2]. Частково до цієї тематики зверталися такі вчені, як Ю. Лащук [3], Л. Овчаренко [4] та ін. Проте, комплексного дослідження цього важливого для української керамології питання досі ще не проведено.

Гончарство є виявом самобутньої культури українського народу. Життєздатність промислу зумовлена його спадковістю й розвитком. Від батька до сина передається ремесло і ця визначеність у виборі служить надійним гарантом його успішного існування. Ставши іменитими, майстри дбайливо зберігають прийоми обробки матеріалів та виготовлення художніх творів,

яких навчилися у батьків. Найдавнішим шляхом опанування ремісничою майстерністю в українському гончарстві була спадкова передача професійних знань. Від покоління до покоління успадковувалися й поступово вдосконалювалися професійні навички та прийоми виготовлення гончарних виробів [2, 5]. Технічні вміння поширювалися та вдосконалювалися не шкільним, а радше, життєвим шляхом. Сімейний елемент організації праці в ремісничій майстерні відіграв провідну роль. Голова сім'ї одноосібно керував виробництвом, всі ремісничі справи були у його віданні та відбувалися за його активної участі [5, 3–11]. Основні виробничі процеси гончар виконував, як правило, самостійно, старанно дотримуючись, отриманої у спадок, технології, а решта членів сім'ї йому допомагали, спеціалізуючись на виготовленні окремих частин виробів чи виконанні якихось конкретних операцій.

На території підросійської України в XIX – на початку XX ст. кустарна промисловість мала характер сімейних промислів. Як правило, діти майстрів навчалися ремеслу батьків у їхніх майстернях, починаючи з виконання другорядних робіт, з роками види робіт істотно ускладнювалися. Подібна родина берегла та передавала наступним поколінням ті прийоми виробництва, які вирізняли її з-поміж інших, відтак, сімейне навчання було значно успішнішим, ніж навчання в чужій майстерні [6, 125–126]. Таким чином, один і той самий промисел міг триматися в межах однієї родини. Найбільш активно передача гончарної майстерності в сім'ї гончаря здійснювалася наприкінці XIX ст. [7, 13]. Так, у Харківській губ. На цьому етапі учнями, в основному, були підлітки з власної родини [8, 27]. Наприклад, Ф. Білокоровий (Котельва) навчився гончарювати у батька, самостійно господарювати почав з 1880-х рр.; Л. Ткачов (слобода Гороховатка) самостійно гончарював з 1886 р., разом із 12-річним сином виготовляв іграшки та посуд, які оздоблював старинним розписом (за тарелі отримав похвального листа на сільськогосподарській виставці у Харкові 1890 р.) [9, 33–35]. В гончарному виробництві брали участь всі члени родини, починаючи від 8-річних хлопчиків, яких учили м'яти глину та гончарювати, і закінчуючи найстаршими. Жінки готували глину, носили посуд до горна й укладали його для транспортування [10, 230]. У Чернігівській губ. гончарним промислом теж займалися спадково [11, 183], зазвичай, тільки чоловіки. Жінок та дітей залучали лише до виконання допоміжних робіт: вимішування глини, приготування поливи, перенесення посуду, загладжування нерівностей на поверхні глиняних виробів [12, 95]. Технології виготовлення посуду навчали тільки хлопчиків і, завдяки тому, що вони з раннього дитинства звикали до власних гончарному виробництву прийомів та рухів, досягалася така точність і досконалість форм, якою вражала українська кераміка [13, 46]. В Олешнянському гончарному районі у гончарному виробництві брали участь усі члени родини: допомагали завантажувати і розвантажувати горно, готували поливу тощо; хлопчики 10–12 років виготовляли маленькі горшочки, так звані «питуни» й іграшки (коники, свистуниці) [14, 152]. У спадок передавали не лише знання, а й знаряддя гончарного виробництва. Так, Є. Спаська повідомляла про успадкування крелевських гончарями Строфунами гончарного круга [15, 106]. Успадковувався й певний асортиментний склад гончарської продукції, особливо, якщо він чимось різнився від пропонованого товару інших майстрів і ця відмінність давала переваги на ринку. В родинях затримувалися улюблені форми й орнаментальні мотиви. Кожне наступне

покоління гончарів намагалося зробити власний внесок у родинний спадок [16, 30–31]. Простежити приклад такого процесу вдалося Л. Шульгіній, під час вивчення гончарства в одному з найпотужніших гончарних осередків Поділля – Бубнівці [17, 219].

На Полтавщині передача гончарної майстерності також здійснювалася від батька до сина. У 1893 р. із 67 майстрів, опитаних І. Зарецьким, – 53 займалися своєю справою спадково. Залучати хлопчиків до гончарства починали з 10 років, привчаючи різати глину, вибирати камінці, виготовляти різний «дріб'язок» (горшечки, коники) [18, 348–352]. У сім'ї був такий поділ праці. Майстер працював на гончарному крузі й формувал цеглу. Хлопчики робили чайні чашки та інший дріб'язок, разом із жінками обрізали й малювали миски, поливали й обсіпали поливом глиняні вироби. Жінки на кругу ніколи не працювали, мололи машляк і перепалювали свинець. Дівчатка 12–16 років малювали, поливали вироби поливою, крайкували. Завантажувати чи розвантажувати горно гончарю допомагала вся родина, а от випалювання проводив лише господар. Глину для виробництва посуду замішував сам майстер, дорослий найманий робітник або старший син. До підготовки глиняної маси для виробництва цегли були причетними лише дорослі чоловіки та жінки. Перевертали цеглу дружина гончаря або діти – підлітки. Кахлі виготовляв або сам майстер, або він виконував лише основну частину роботи, а решту – завершували інші члени родини [19, 115–116].

Так, стосовно гончарів Зінківського повіту Полтавської губ. І. Зарецький писав, що вони «живуть винятково з гончарства... й намагаються привчити до цього своїх синів» [1, 179]. Як правило, роботу за гончарним кругом хлопчики починали з 10–13 років [20, 42], хоча були й інші обставини, що впливали на початок роботи за гончарним кругом – зріст хлопця, його здібності та старанність, різновид посуду, який потрібно було навчитися виготовляти. Так, у Сенчі Лохвицького повіту Полтавської губ. справжня робота на кругу починалася років з 15-ти, як тільки хлопець, сідаючи за батьків круг, діставав ногами до нижнього круга, бо «макитри не подужає до совершенних лет (18 років. – Л. О.)» [21]. У с. Постав-Мука того ж повіту «взрослые и мальчики лет 13–14 выдельвают посуду, женщины заготавливают глину, носят готовую посуду в горн» [22, 8]. Процес навчання був тривалий. Відомий випадок, коли 16-річного підлітка, який працював вже 2 роки, все ще не допускали до роботи на гончарному крузі [18, 352].

Майстерність гончарювати на Катеринославщині також традиційно передавали спадково, майже винятково хлопчикам. Спершу, з 12–15-річного віку, дітей учили виготовляти дрібні, а згодом – більш складні вироби. Досягнувши 18-ліття, юнаки ставали самостійними кустарями [23, 303]. Діти меншого віку виготовляли свистуниці [4, 135]. У Київській губ. заняття гончарством теж було спадковим. Навчання тривало 4–6 років і залежало від здібностей дітей [24, 6]. Хлопчиків з 10–12 років привчали працювати за кругом. Жінки й дівчата посуд майже не формували, але виконували всі найважчі допоміжні роботи й декорували глиняні вироби [25, 54–55]. Так, і на території Херсонської губ. наприкінці XIX ст. у гончарному виробництві брали участь усі члени родини – жінки та діти підносили посуд, під час завантажування горна, допомагали перевозити глину від глинища до садиби, готували її до виробництва. Виготовленням навіть найдрібнішого посуду займалися винятково дорослі чоловіки. Зазвичай, батько-гончар починав привчати свого 12-річного сина до ремесла з виготовлення іграшки, формування

дрібного посуду. За два роки такі учні вже були придатними до сімейного виробництва [26, 1553, 1584].

Успадкування ремесла в межах сім'ї було характерним і для гончарів Поділля. О. Прусевич характеризував промисел як «семейный» [27, 33], а Ю. Самарін, відвідавши гончарні осередки наприкінці 1920-х рр., підкреслював, що у гончарному виробництві була задіяна вся родина [16, 19]. Подільські майстри згадували те, що свої знання вони отримали від батьків. Їхнє вчення починалося з 8 років. Виготовляли такі ж вироби, як і їхні попередники, але траплялося, що «син ще краще знає, ніж батько. Найшло в голову – ще й щось зробив собі» [28, 1–4]. Працювати на гончарному крузі починали з 18 років [27, 33]. Так, від середини XIX ст. в одній бубнівській родині гончарів могло бути кілька [17, 158], але вже з 1920-х рр. майстер самостійно виконував усі виробничі процеси. Діти або жінки допомагали носити посуд і доглядати його під час висушування [17, 185]. Як правило, жінки посуд не розписували [17, 155], а жіночу працю в гончарстві той-таки О. Прусевич зафіксував лише в деяких осередках [27, 33]. Взимку діти та старики ліпили різноманітні іграшки [27, 66].

Хоч навчання в сім'ї було найстаршою формою учнівства, а спадкова передача майстерності в межах родини була основною формою збереження гончарства, вона не гарантувала розвитку останнього [27, 63]. Опанування гончарних знань батьків не завжди передбачало засвоєння чогось нового, що гарантувало б успішне просування продукції на ринках збуту [24, 18]. Траплялося, що діти не тільки не вдосконалювали гончарства, але навіть забували, погіршуючи ремесло. Наприклад, щодо охтирського гончарства наприкінці 1890-х рр. йшлося в тогочасних публікаціях, де вказувалося, що «Кახельну майстерність... зовсім майже забули» [29].

На межі XIX–XX ст. у гончарстві все частіше виявлялися ознаки кризи. Одним із таких показників було небажання дітей гончарів продовжувати батьківську справу. Якщо раніше це було обов'язковим, то з кінця XIX ст. все частіше траплялися випадки, коли діти гончарів відходили в інші ремесла та промисли, які в тогочасних соціально-економічних умовах отримували стимули до подальшого розвитку. Самі гончарі вважали свою працю за тяжку та малоприбуткову, тому не змушували синів до заняття гончарством. На початку XX ст., навіть у тих сім'ях, які не мали орної землі й жили тільки з гончарства, діти могли не обирати ремесло своїм життєвим кредо. Гончарі старшого покоління шкодували, що колишня слава їхнього заняття відходила: «От мій старший хлопеч, не хоче робити, не має охоти, каже брудна робота; уміє писати, фарби меле, голиво пале, а місити й робити не хоче... Гончарство, кажуть, зведеться, бо нема роцоту робить, дешево платиться, а доклад дорогий; перше було дрова дешеві, а тепер нема відки взяти. А робота гончарська тяжка... кілька хлопців маю, а годин тільки робит, а тих двох старших не хочут робити – ти, каже, мене вбий, а цей робити не хоче» [17, 157]. Погіршення умов життя ремісників, їхнє масове зубожіння стали причинами регулярного щорічного відходу дружин, дітей, а інколи і самих гончарів на тимчасові роботи в навколишні та далекі краї [1, 194].

Криза в успадкуванні гончарства була показником загальної кризи промислу. Якщо в 1870-х рр. вважалося престижним віддати сина в науку до гончаря, то вже через 20 років склад гончарів, приміром Полтавщини, поповнювався переважно спадковою передачею від батька до дітей; іноді брали племінників або сиріт [18, 352]. Гончарями ставали переважно діти гончарів

і то не всі [21, 176]. Нерідко гончарі віддавали своїх дітей в учні до чоботарів або ж просто в найми, бо заняття гончарством стало невідгінним [19, 115]. Криза гончарства на початку XX ст. призвела до того, що переривалися спадково-сімейні традиції передачі й збереження професійної майстерності, поволі руйнувалися становість, сімейна корпоративність гончарства, зазнавали безповоротних втрат його етнопедагогічні традиції, губилася самотність і падав престиж народного промислу.

1. Пошивайло О.М. *Етнографія українського гончарства: Лівобережна Україна*. – К., 1993.
2. Пошивайло О. *Спадкоємність гончаротворення України* // *Укр. керамологічний журн.* – 2002. – № 2.
3. Лащук Ю.П. *Ученичество в народном искусстве* // *Проблемы народного искусства*. – М., 1982.
4. Овчаренко Л. *Гончарство Макарового Яру (друга половина XIX – перша половина XX ст.)*. – Полтава, 2011.
5. Слобожанин М. *Кустарная промышленность в России и условия её развития* // *Ежегодник кустарной промышленности* / Под ред. Е. Максимова. – Т. I. – Вып. I. – СПб., 1912.
6. Цитович Н. *Кустарная промышленность в России*. – К., 1884.
7. Падалка Я. *Доля гончаря*. – К., 1999.
8. Твердохлебов А.Д. *Гончарный промисел в Ахтирском уезде* // *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губ.* – Вып. III. – X., 1885.
9. Соколовский Л.Л. *Гончары в Купянском уезде в 1880 году* // *Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов в Харьковской губ.* – Вып. II. – X., 1883.
10. Олейников П.Т. *Гончарни в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях (Отчёт 1898 г.)* // *Отчёты и исследования по кустарной промышленности в России*. – Т. V. – СПб., 1898.
11. Морачевский В.В. *Промыслы и занятия населения* // *Россия. Полное географическое описание нашего отечества: настольная и дорожная книга для русских людей* / Под ред. В. Семёнова. – Т. VII. – СПб., 1903.
12. Пакульский Н.А. *Краткие очерки кустарных промыслов Черниговской губ.* – К., 1898.
13. Фриде М. *Гончарство на юге Черниговщины* // *Материалы по этнографии*. – Т. III. – Вып. 1. – Л., 1926.
14. *Освящение здания первой земской сельской ремесленной школы в Черниговской губ.* // *Земский сборник Черниговской губернии. 1895.* – № 1–3. – Чернигов, 1895.
15. Спаська Є. *Шльонський гончарський круг (Другий етюд із циклу «Чернігівське ганчарство»)* // *Матеріали до етнології: Світлій пам'яті Хв. Вовка, з нагоди десятиріччя смерті, 1918–1928*. – К., 1929.
16. Самарин Ю.А. *Подольские гончары*. – Л., 1929.
17. Шульгина Л. *Гончарство в с. Бубнівці на Поділлі* // *Матеріали до етнології...*
18. Лисенко С.И. *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии*. – Вып. 2: *Роменський уезд*. – Одесса, 1901.
19. Зарецкий И.А. *Гончарный промысел в Полтавской губернии*. – Полтава, 1894.
20. *Кустари и ремесленники Полтавской губернии: По сведениям, собранным в 1898 и 1900 гг.* – Полтава, 1901.
21. Лисенко С.И. *Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии*. – Вып. 3: *Промыслы Лохвицкого уезда*. – Полтава, 1904.
22. *Гончарный промысел* // *Лохвицкое уездное земство. Очерк мероприятий по усовершенствованию кустарных промыслов*. – Лохвица, 1901.
23. *Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ.* – Вып. III: *Славяносербский уезд*. – Екатеринослав, 1886.
24. Ионов Н.Ф. *Гончарный промысел в Киевской губ.* // *Кустарная промышленность в Киевской губ.: итоги анкетного и местного обследования, произведенного Киевской Губернской Земской Управой по поручению Губернского Земского Собрания*. – К., 1912.

25. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К., 1974.
26. Кустарная промышленности в Херсонской губ. (Александровский уезд). Гончарное (горшечное) производство // Труды комиссии по исследованиям кустарной промышленности в России. – Вып. VIII. – СПб, 1882.
27. Прусевич А. Гончарный промысел в Подольской губернии // Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916.
28. Савін Ю. Розмови з гончарями с. Смотрич Дунаєвського р-ну, Хмельницької обл., 14.08.1987 // НАУГ. – Ф. 1. – Оп. 3. – Од. зб. 1.
29. Харьковские губернские ведомости. – 1894. – 11 октября.

Ovcharenko L.M. The pottery knowledge inheritance in the under-russian Ukraine at the end of the XIX – at the beginning of the XX c. The article is about the inheritance of pottery knowledge in the under-russian Ukraine, the family participation in the production, some aspects of domestic education, the inheritance role in the industry continuity, some features of crisis in pottery industry.

Key words: pottery, a potter, children of handicraftsmen, family education, an inheritance of pottery knowledge

А. А. Устенко

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ІНТЕЛІГЕНЦІЇ УСРР 1920-х рр.

Досліджено соціальний статус української інтелігенції, процес її адаптації до нових соціально-економічних умов і репресивна політика радянської влади у 1920-х рр. На основі використання архівних джерел та літератури, розкривається одна з маловідомих сторінок переслідування радянською владою та комуністичною партією українських інтелігентів.

Ключові слова: інтелігенція, еліта, «ворожі елементи», позбавленці, депортація

Після подій жовтня 1917 р., мільйони людей, які вважалися представниками привілейованих станів до революційного радянського суспільства, виявилися відстороненими від звичного соціально-культурного та професійного життя. Вони та члени їхніх родин позбулися не лише відносного матеріального достатку, але й колишнього статусу та становища у суспільстві. Першим кроком на шляху до соціальної дискримінації раніше привілейованих верств суспільства стала ст. 65 Конституції РСФСР, прийнята на V з'їзді Рад в липні 1918 р. За її положеннями, до розряду осіб, позбавлених виборчих прав, потрапляли підприємці, комерсанти, релігійні діячі, а також значна частина інтелігенції. Одночасно виникла нова соціальна категорія радянського населення – «позбавленці» [1, 22–24].

До «соціально небезпечних елементів» потрапили представники інтелігенції, які, за оцінками більшовицького керівництва, дискредитували себе участю в національно-визвольному русі. Оскільки РКП(б) боролася із зовнішньою і внутрішньою контрреволюцією за втілення в життя ленінського плану побудови соціалізму, боротьба охопила всі ланки суспільного буття – від соціалістичних змагань до ліквідації виявів буржуазного націоналізму. Сфера науки і культури також проголошувалася «фронтом», а співробітництво з інтелігенцією старої формації – формою класової боротьби. Так, член політбюро ЦК ВКП(б) М. Бухарін стверджував, що протидіяти «керуючому пролетаріату» будуть певні групи суспільства, серед яких він виділяв і «технічну інтелігенцію загалом (інженерів, техніків, агрономів, зоотехніків, лікарів, професорів, адвокатів, журналістів, вчителів)» [2, 163]. Більшовики усвідомлювали, що їхніми реальними «ворогами» були не капіталісти і поміщики, а саме представники інтелігенції, які мали гарну освіту, відрізнялися моральністю і не-

залежністю мислення (свободою творчості), становили інтелектуальну опозицію існуючій владі.

Однак ця тема поки не знайшла належного висвітлення в історіографії. Фахівці радянської історичної науки замовчували її, а на їхні публікації накладалися певні обмеження. Питання становлення та формування інтелігенції у зовсім інших соціально-політичних умовах післяреволюційної доби розкриті в працях таких радянських дослідників, як С. Федюкін [3], П. Амелін [4], Л. Іванова [5], В. Соскін [6]. Зокрема вони розглянули питання залучення буржуазних спеціалістів до соціалістичного будівництва, боротьби компартії з буржуазною ідеологією та діяльність партії щодо формування соціалістичної інтелігенції. В історіографії радянського періоду об'єктом дослідження виступали не окремі особи або класи, а соціально-економічні та політичні процеси, тоді як суспільні зв'язки і повсякденні практики, спроби адаптації «колишніх» до нових соціально-економічних умов залишалися не дослідженими.

З кінця ХХ ст. одним з пріоритетних напрямків пострадянської історіографії стало вивчення інтеграції «чужих» у післяреволюційне суспільство, їх повсякденне життя поступово вийшло на перший план, потіснивши вивчення традиційних питань державної політики щодо них. Звернення до соціально-культурних аспектів післяреволюційної історії радянського суспільства і держави 1920–30-х рр. стало можливим у результаті двох паралельних процесів: помітного розширення джерельної бази (головним чином за рахунок розсекречення архівних документів та публікації мемуарів) і збагачення історіографії новітнім методологічним інструментарієм.

Так, В. Гусєв відстежує ставлення партійної номенклатури до старої української інтелігенції через записку секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда, який наголошував, що «класове протистояння в республіці йде не лише по лінії боротьби з буржуазією та куркульством, а й з інтелігенцією петлорівсько-винниченківської формації» [7, 2]. Стара інтелігенція розглядалася як група «шкідливих елементів», що підлягають знищенню і всі думки щодо побудови нового суспільства були спрямовані на те, аби їх винищити. Тобто, витіснити зі звичного для них становища і кращим методом для цього буде або землеробська колонізація, або приручення до фізичної праці в промисловості. Минув час, коли почесною була праця «білоручки», коли «вийти в люди» означало стати інтелігентом, доктором, чиновником [8].

У дослідженні В. Коцура і О. Тарапон розглянута дискусія середини 1920-х рр. щодо ролі й місця інтелігенції в радянському суспільстві. Внаслідок неї, автори визначили три основні позиції: прихильники першої (Залкінд, Вольфсон) кваліфікували інтелігенцію як різновид робітничого класу, закріплений за особливим видом суспільно-корисної праці; іншої (Бухарін, Луначарський) – вважали інтелігенцію самостійною частиною непролетарських, середніх прошарків суспільства («третьім станом»); третьої (Полонський та ін.) – у кожному суспільному класі вбачали свою інтелігенцію [9, 13]. Безпосередній же перехід до соціалізму вимагав виховання «нової людини», будівельника нового суспільства, всебічно й гармонійно розвиненої особистості. Політика «воєнного комунізму», з її нетерпимістю, безкомпромісністю й жорстокістю, аж ніяк не сприяла залученню інтелігенції на бік радянської влади. Одні її представники перейшли в табір противників революції, інші – емігрували, а треті зайняли вичікувальну позицію.

Неоднозначне ставлення інтелігенції до жовтневих подій 1917 р. визначало однаковий класовий підхід до